

Розділ III

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ

УДК 159. 99

Я. С. Андрушко

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюється проблема професійної ідентичності у процесі професіоналізації особистості. Розкрито сутність поняття «професійна ідентичність». Автор розглядає типи, форми, етапи та психологічні особливості професійної ідентичності. Встановлено, що професіоналізація як цілісний неперервний процес становлення особистості фахівця починається з моменту ідентифікації індивіда у конкретній професії та триває впродовж усього професійного життя і завершується з припиненням професійної діяльності.

Ключові слова: ідентичність, типи ідентичності, формування ідентичності, професійна ідентичність, форми професійної ідентичності професіоналізація, особистість.

Постановка проблеми. Професійна ідентичність і розвиток у процесі професіоналізації тісно переплетені: ідентичність, з одного боку, формується у процесі професійного розвитку, з іншого – є одним із важливих показників становлення особистості професіонала. У практичному сенсі це означає: щоб вижити в нових динамічних соціально-економічних умовах, витримати конкуренцію, забезпечити благополуччя і стабільність на майбутнє, професіонал повинен бути здатним до постійного розвитку, а також аналізу власного місця в соціальному і професійному середовищі.

Перетворення індивіда на професіонала належить до категорії фундаментальних наукових проблем, актуальність яких визначається високим рівнем значущості професійної діяльності для суспільства загалом і для кожної людини зокрема. Адже почуття професійної ідентичності супроводжується відчуттям захищеності, вірою у власні реальні і потенційні можливості, гордістю за свою професію,

розумінням її значущості, а також задоволеність собою та результатами своєї діяльності.

Стан дослідження. Для сучасних дослідників професійної ідентичності у процесі професіоналізації (М. М. Абдулаєвої, Ж. П. Вірної, О. П. Єрмолаєвої, С. Д. Максименка, Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. П. Поваренкова, І. Ю. Хамітової, Н. В. Чепелевої, Л. Б. Шнейдер тощо) характерна опора на принципи системності і структурності психічних явищ, пошук генетично взаємопов'язаних рівнів ідентичності, дослідження особливостей формування ідентичності у процесі засвоєння і виконання професійної діяльності, аргументування складових професійної діяльності.

У цьому напрямі працювали такі вчені, як: здатність до саморозвитку особистості (С. Д. Максименко); технологію проблемного навчання у професійній підготовці (Г. О. Балл, І. Д. Бех, І. Я. Зязюн, І. О. Титаренко, С. О. Сисоєва, Я. В. Цехмістер); акмеологічну основу становлення особистості як професіонала (К. О. Абульханова-Славська, О. О. Бодальов, О. В. Варфоломєєва, А. О. Деркач, Н. В. Кузьміна, Л. Е. Орбан-Лембрик); розвиток ідентичності як творчого потенціалу особистості (О. Ф. Білібін, В. В. Клименко, В. А. Романець, Ю. Б. Максименко); реалізацію цілісного, інтегративного, суб'єктивного підходів до розвитку та формування професійної ідентичності особистості (М. Й. Боришевський, Л. М. Карамушка, С. Д. Максименко, В. В. Селіванов, Т. М. Титаренко); формування професійної ідентичності, становлення професійної свідомості, набуття професіоналізму у процесі фахової підготовки (Т. С. Вітенко, А. К. Маркова, В. П. Москалець, М. В. Савчин, Н. І. Пов'якель, Н. Ф. Шевченко).

Отже, на цьому етапі розвитку психологічної науки накопичено багато методологічного та текстологічного матеріалу, в якому різні теоретичні підходи до вивчення професійної ідентичності взаємодоповнюють один одного, виділяючи як об'єкт дослідження різноманітні сторони феномена ідентичності. Незважаючи на це, уявлення про цей феномен усе ще залишаються фрагментарними, а дослідження становлення професійної ідентичності у контексті професіоналізації фактично відсутні.

Мета статті – з'ясувати психологічні особливості професійної ідентичності особистості у процесі професіоналізації.

Виклад основних положень. Проблема професіоналізації особистості розглядається вітчизняними та зарубіжними науковцями. Зокрема Н. С. Пряжніков і Є. Ю. Пряжнікова, досліджуючи процес професіоналізації студентів, акцентують увагу на можливості виникнення кризи розчарування в різних аспектах навчання та майбутній професії [8]. Адже молоді фахівці іноді протидіють перспективі зміни-

ти усталений погляд на світ, на професію, на самого себе, на своє місце у світі та професії. Засобом захисту є розчарування у навколишній дійсності, навчальному закладі, професії. Схожої думки дотримується Т. М. Титаренко, котрий розглядає кризу як рушійну силу розвитку особистості. На думку науковця, будь-яка криза завжди є кризою ідентичності [9].

С. А. Дружилов наголошує на тому, що професіоналізація розглядається як процес і результат входження людини у професію, оволодіння людиною конкретним видом діяльності і, як наслідок, здобуття необхідних якостей (професійних знань, умінь, навичок, професійної самосвідомості, професійних цінностей, мотивації та ін.) – становлення професіоналізму [3, с. 186].

Натомість українська дослідниця А. С. Борисюк стверджує, що професіоналізація – це цілісний неперервний процес становлення особистості фахівця, що починається з моменту вибору професії, триває впродовж усього професійного життя і завершується з припиненням професійної діяльності [1].

Узагальнюючи результати психологічних досліджень особливостей професіоналізму, Н. І. Пов'якель відмітила суттєві позитивні зміни, що відбуваються в процесі набуття професіоналізму:

- зміна спрямованості особистості;
- збільшення досвіду та підвищення кваліфікації;
- розвиток психічних пізнавальних процесів;
- розвиток особистісно-ділових якостей;
- підвищення професійно-психологічної готовності фахівця [7].

Професійна ідентичність є обов'язковою і невід'ємною складовою професіоналізму та водночас умовою його формування. В межах концепції професійного розвитку Л. Б. Шнейдер виокремлює три основні аспекти розгляду професійної ідентичності: 1) як провідна тенденція становлення суб'єкта професійного шляху; 2) як емоційний стан, в якому перебуває особистість на різних етапах професійного шляху; 3) як підструктура суб'єкта професійного шляху, що реалізується у формі функціональної системи, спрямованої на досягнення певного рівня професійного розвитку [11].

Оскільки існують авторські підходи до класифікації форм ідентичності, науковці виділяють основні з них (соціальна, гендерна, колективна, особистісна, національна, культурна, групова тощо), що впливають на професійну діяльність фахівця загалом і становлення його професійної ідентичності зокрема. Наприклад, особиста ідентичність чи самоідентичність (Self-identity) – це єдність і спадкоємність життєдіяльності, цілей, мотивів і смисложиттєвих установок особисто-

сті, яка усвідомлює себе суб'єктом діяльності. Це не якась особлива риса чи сукупність рис, якими володіє індивід, а його самість, відрефлексована в термінах власної біографії. Вона виявляється не стільки в поведінці суб'єкта і реакціях на нього інших людей, скільки в його здатності підтримувати і продовжувати якийсь наратив, історію власного «Я», що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих її компонентів. А соціальна ідентичність – як переживання і усвідомлення своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот. Ідентифікація з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної особини в соціального індивіда й особистість, дозволяє йому оцінювати свої соціальні зв'язки і приналежності в термінах «Ми» і «Вони».

Працює над проблемою професійної ідентичності у процесі професіоналізації особистості і сучасна українська дослідниця Ж. П. Вірна та виділяє такі форми професійної ідентичності:

1. Контрастно-позитивна (повний збіг в оцінюванні реального «Я» і професійного «Я»). Така збалансованість в усвідомленні самого себе та значенні професійної діяльності пояснюється розвинутим, соціалізованим смислом, коли виявляє вміння чітко визначати і використовувати умови і засоби професійної діяльності).

2. Контрастно-негативна (повна розбіжність в оцінюванні реального «Я», ідеального «Я» і професійного «Я»). Така неузгодженість неадекватним усвідомленням себе і значення професійної діяльності у зв'язку з втратою значущості професійної діяльності і, можливо, життєвого смислу).

3. Перспективно-позитивна (повний збіг в оцінюванні реального «Я» та ідеального «Я» і професійного «Я» та ідеального «Я», що свідчить про ідеалізоване бачення себе як професіонала. Самооцінка позбавлена адекватного стимулювання).

4. Перспективно-негативна (збіг в оцінюванні професійного «Я» та ідеального «Я» за неадекватного оцінювання реального «Я» і професійного «Я» та ідеального «Я» і реального «Я»). І, як результат, відбувається деформація в адекватності оцінок і самоконтролю особистості у професійній діяльності та життєвих ситуаціях).

5. Проміжна (порушується ідеалізоване усвідомлення себе і професійного образу, що є результатом не тільки неадекватної самооцінки, а й розбіжностей усвідомлення цілей і засобів професійної діяльності з власними можливостями людини) [2, с. 204].

Представник неофрейдизму Е. Фромм видокремлює вимушену ідентифікацію на основі володіння власністю, яка заміняє особистості її внутрішній світ на основі досягнення престижу. Нау-

ковець по-новому розглядає проблему ідентичності, де ідентичність розуміється як єдність людини та її справи: «я те, чим займаюсь»; ідентичності протиставиться розподіл людини та її справи: «я те, чого побажаєте». На думку вченого, людині важко здобути профі-дентичність, бо її професійний успіх у житті залежить як від реальних здібностей і майстерності, так і від визнання її особистості тими, хто платить за її послуги або наймає на роботу за заробітну плату [10].

В. В. Селіванова, досліджуючи сутність феномена суб'єкто-генезу та професіоналізації, визначала такі стадії розвитку особистості: передсуб'єктна, стадія аморфної суб'єктності, стадія парціальної суб'єктності, пізнавальної суб'єктності, суперечливої об'єктності. Детальніше розглянемо шосту стадію – стадію особистісної суб'єктності (від 17–18 до 25 років), адже саме цей період характеризується початком набуття зрілості та суб'єктних характеристик [4]. Саме на цьому етапі починає формуватися професійна ідентичність людини. Американський психоаналітик Ерік Еріксон стверджував, що криза ідентичності є нормальним явищем розвитку людини. У період юності кожна людина так чи інакше переживає кризу, пов'язану з необхідністю самовизначення, у вигляді цілої серії соціальних і особистісних виборів та ідентифікацій. Подальша стадія повноцінної суб'єктності (від 25 до 50 років). На думку Е. Еріксона, це період найбільшої продуктивності індивіда, реалізації у всіх можливих сферах (особистісній, професійній та ін.). Передостання стадія втіленої суб'єктності (від 50 до 60 років). На цьому етапі відбувається самоаналіз, узагальнення власного ментального досвіду. І остання стадія суб'єктності, що згасає (від 60 до 75 років і більше). Відбувається зниження особистісної активності людини на усіх рівнях [6].

Відтак, професійний розвиток, розпочинаючись із вибору професії, усвідомлення її змісту і формування власних уявлень про неї, вперше яскраво актуалізується під час навчання у вищому навчальному закладі, де підготовка до виконання професійних функцій стає цілеспрямованою і структурованою, чітко зорієнтованою на певне коло професій.

Досліджуючи професійну ідентичність, К. А. Абульханова-Славська виокремила чотири типи ідентифікації у професії:

1. Ідентифікація відбувається через вибір професії, що максимально відповідає характеристикам особистості (наприклад, якщо особистість схильна до ризику, то вибирає, відповідно, професії, пов'язані з роботою в трудових умовах, небезпечних для життя).

2. Ідентифікація з професією така, що вона уможлиблює рух особистості у професії, за ступенем службової кар'єри і ступенем майстерності.

3. Тип ідентифікації, за якого рух у професії здійснюється через розвиток, удосконалення якостей і здібностей особистості. Якщо в момент вибору професії здібності знаходяться в потенційному стані, то професія актуалізує їх і відкриває перспективу розвитку особистості.

4. Ідентифікація, для якої збігання з професією обумовлене не тільки наявністю здібностей, але й творчою активністю особистості в цілому [5].

А. А. Брудний наголошує на необхідності трьох умов для становлення професійної ідентичності, а саме:

1) прецедентна умова: наявність схожих або суміжних елементів тієї ж системи (власне, ідентифікація);

2) інтердиктивна умова: наявність інших, не таких елементів, які належать іншій системі (власне, відчуження);

3) юстиціальна умова: наявність транслятора інформації про існування цих систем (можливість відрізнити одне від іншого) [11, с. 31].

Реалізація цих умов сприяє формуванню професійних якостей ще у процесі професійної підготовки. Ці умови первинно фіксують конверсиву: ідентифікація-відчуження і обов'язкова присутність джерела інформації про їхню наявність.

На основі власних досліджень українська дослідниця А. С. Борисюк виділяє етапи становлення професійної ідентичності особистості. Підґрунтям для виокремлення етапів були дослідження вітчизняних та зарубіжних учених, зміст освіти, новаторські підходи до професійного становлення фахівців.

Отже, перший етап, який охоплює доакадемічний етап професійного становлення, – мотиваційно-інтенціональний (особистісні якості; мотивація вибору та оволодіння професією; якість та зміст передньої освіти).

Ще один етап становлення професійної ідентичності – накопичувально-екстеріоризаційний. Цей етап охоплює здобуття професійного досвіду, особистісний розвиток, соціальну підтримку, професійні випробування, доброзичливо-конкурентне середовище, рефлексію, взаємодію та зворотній зв'язок, наявність прикладу для наслідування. Щоб успішно перейти цей етап, необхідно гармонійно поєднати саморозвиток, традиційне навчання та спеціально організоване професійно орієнтоване навчання.

І останній етап – інтеріоризаційний. Він охоплює такі компоненти: особистісний, когнітивний, ціннісно-мотиваційний, соціальний,

операційно-дієвий, афективно-оцінковий, досвід, а також ставлення до себе як до професіонала, ставлення до професії, ставлення до професійної спільноти [1, с. 324–328].

Отже, професійна ідентичність починає формуватися з ранніх літ і виявляється у суттєвих зв'язках усередині і поза професією, а також доповнюється образом «себе як професіонала».

Е. Еріксон виділив певні елементи ідентичності на рівні індивідуального досвіду: 1) відчуття ідентичності – це відчуття особистісної тотожності та історичної неперервності особистості; 2) усвідомлене відчуття особистісної ідентичності ґрунтується на двох одночасних спостереженнях: сприйняття себе як тотожного й усвідомлення неперервності власного існування у часі та просторі, з одного боку, і сприйняття того факту, що інші визнають мою тотожність і неперервність, з іншого; 3) переживання відчуття ідентичності з віком і відповідно до розвитку особистості посилюється: людина відчує зростаючу неперервність між усім тим, що вона пережила в дитинстві, і тим, що вона передбачає пережити в майбутньому; між тим, ким вона хоче бути, і тим, як сприймає очікування інших стосовно себе [12].

Дж. Марсія виокремлює чотири основні статуси ідентичності: передвизначеність (наявність певних соціальних обов'язків), дифузія (ухилення від відповідальності), мораторій (центр кризи ідентичності), досягнення ідентичності (наявність зобов'язань перед суспільством). Специфіка їх вияву визначається з урахуванням двох чинників: 1) чи пройшов суб'єкт спілкування період прийняття власних рішень; 2) чи пов'язаний суб'єкт спілкування твердими зобов'язаннями щодо вибору ним системи цінностей [13].

Отже, професійна ідентичність – це інтегративне поняття, що вміщує взаємозв'язок когнітивних, мотиваційних, поведінкових, ціннісних характеристик особистості, які дозволяють професійно зорієнтуватися людині, реалізуватися у професії, спрогнозувати перспективу розвитку молодого фахівця. Водночас становлення професійної ідентичності, професіоналізація свідомості опосередковані тривалим, поетапним розвитком індивіда як суб'єкта, особистості та індивідуальності. Спочатку це етап навчання, накопичення досвіду, освоєння та систематизації теоретичних знань. Далі підключається психологічна складова професіоналізації, коли особа спостерігає, привласнює та уявляє себе і майбутню професію. Згодом це етап саморефлексії, усвідомлення реального стану справ, їх прийняття чи неприйняття ним, а також визнання чи невизнання професійним співтовариством його як фахівця. Важливо те, що надбання професійної ідентичності відбувається у процесі навчання, уможлиблюється через

творчу пізнавальну активність особистості, а також її психологічну підготовку до ефективного здійснення професійної діяльності. Окрім цього, опосередковано впливають на її поступальний розвиток само-рефлексія, моделювання, наслідування професійних взірців майбутнього фаху, чітке визначення свого місця і ролі у ньому.

Висновки. У процесі фахової підготовки професійна ідентичність є предметом становлення особистості професіонала. У цей період засвоюються не лише знання, формуються уміння й навички, а й здійснюється професіогенез, що передбачає формування професійної ідентичності. Ідентичність як складний феномен, складна психічна реальність, яка охоплює різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні і соціогенетичні основи.

Професійна ідентичність як один із провідних критеріїв становлення особистості професіонала виконує такі функції: соціального статусу (професійна приналежність), самоповаги, особистісної безпеки та зниження тривожності, самовдосконалення, професійного та особистісного росту, структурування життєвого часу й простору, віднайдення особистого сенсу.

Оскільки професійна ідентичність – це психологічна категорія, яка детермінована професійним спілкуванням і професійним досвідом, тому у перспективі необхідно дослідити моделі професійної ідентичності у зарубіжних та вітчизняних концепціях у процесі підготовки майбутнього професіонала у закладах освіти, що дозволить більш фундаментально вивчити цю проблематику.

---

1. Борисюк А. С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз: монографія / А. С. Борисюк. – Ч.: Книги-XXI, 2010. – 440 с.

2. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія / Ж. П. Вірна. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 320 с.

3. Дружилов С. А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический поход / С. А. Дружилов. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2011. – 296 с.

4. Ішук О. Становлення професійної ідентичності студентської молоді в процесі професіоналізації. Психологічні перспективи. Спецвипуск / О. Ішук. – К., 2012. – С. 133–139.

5. Климов Е. А. О становление профессионала: приближение к идеалам культуры и сотворение их (психологический взгляд): учеб. пособие / Е. А. Климов. – М.: МПСИ, 2006. – 176 с.

6. Орбан Л. Э. Становление личности: монография / Л. Э. Орбан. – М.: Луч, 1992. – 112 с.

7. Пов'якель Н. І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога: монографія / Н. І. Пов'якель. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 295 с.

8. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М.: Институт практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.

9. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи / Т. М. Титаренко. – К.: ІЗМН, 1998. – 360 с.

10. Фромм Е. Мати чи бути?; пер. з англ. / Еріх Фромм. – К.: Укр. письменник, 2010. – 222 с.

11. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2007. – 128 с.

12. Erikson E. H. Identity: Youth and crisis / E. H. Erikson. – New York: McGraw-Hill, 1968. – 336 p.

13. Marcia J. E. Identity in Adolescent. In Handbook of Adolescent Psychology / J. E. Marcia; ed. By J. Adelson. – New York: Wiley, 1985. – 157–180 p.

Андрушко Я. С. Психологические особенности формирования профессиональной идентичности в процессе профессионализации личности

В статье освещается проблема профессиональной идентичности в процессе профессионализации личности. Раскрыта сущность понятия «профессиональная идентичность». Автор рассматривает типы, формы, этапы и психологические особенности профессиональной идентичности. Установлено, что профессионализация как целостный непрерывный процесс становления личности специалиста начинается с момента идентификации индивида в конкретной профессии, длится всю профессиональную жизнь и завершается с прекращением профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *идентичность, типы идентичности, формирование идентичности, профессиональная идентичность, формы профессиональной идентичности, профессионализация, личность.*

Andrushko Y. S. Psychological peculiarities of professional identity forming in the process of professionalization of the individual

The article deals with the problem of professional identity in the process of professionalization of the individual. The essence of the concept of «professional identity» is disclosed. The author examines the types, forms, stages and psychological characteristics of professional identity. It is defined that professionalization as a whole continuous process of professional identity forming begins with the identification of an individual in a particular profession and continues throughout the professional life and ends with the termination of occupation.

Key words: *identity, identity types, the identity forming, professional identity, professional identity forms, professionalism, personality.*